

РЕФЛЕКСИВНО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

The transformations of the psychological structure of citizenship were revealed by the means of reflection of I.O. Kuchinska's scientific and pedagogical works. It was characterized four historically consecutive variants of the psychological structure of citizenship. Every variant consists of different personality's traits combinations such as:

- 1. imperial-patriotic values, activity in the community, experience of amateur activity restrictions on the part of the state, law-abidingness;*
- 2. national values, activity in the community and in the state, broad amateur activity;*
- 3. international-patriotic values, restriction of individual activity by the community (social preference over personal), commitment to the state (power);*
- 4. the balance of national and human values, activity in the community and in the state, a sense of freedoms and rights state protection.*

Постановка проблеми. Докорінна перебудова української системи освіти відповідає соціально-політичним реаліям сучасності. Стаття 6 Закону України «Про освіту» (2017 р.) одним з принципів освітньої діяльності визначає «формування громадянської культури та культури демократії», що є важливими чинниками розбудови зрілої демократичної держави. Громадянськість слугує метою громадянського виховання – найбільш тісно поєднаного з інтересами суспільства освітнього напрямку. Не випадково історія формування змістового наповнення поняття громадянськості є виразно чутливою до змін державного устрою, яких у різні часи зазнав український народ.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню проблем громадянськості особистості та її формування присвячено праці психологів і педагогів (І. Д. Беха [1], М. Й. Боришевського [2], А. А. Ніжнік [9], Р. Ю. Синельникова [11], Л. А. Снігур [12] та ін.). Учені підкреслюють, що громадянськість особистості відіграє важливу роль у консолідації суспільства, є інструментом його формування, умовою розвитку і демократизації. Психологічну сутність громадянськості пов'язують з духовністю, духовно-моральними якостями особистості (І. Д. Бех [1], М. Й. Боришевський [2]).

Громадянськість є індикатором рівня «інтегрованості індивіда у політико-територіальне утворення, яке у сучасному суспільствознавстві визначають як політичну або ж громадянську націю» (Р. Ю. Синельников) [11, 80]. Зазначається необхідність детального психологічного дослідження громадянськості, що є передумовою розроблення ефективних педагогічних методик її формування (А. А. Ніжнік [9]). Натомість більшість психолого-педагогічних праць обмежується лиш сучасним тлумаченням громадянськості, позбавленим історичного ракурсу, який міг би розкрити діалектику його становлення. Відтак актуальність дослідження визначена суспільною значущістю та потребою у розкритті історичних передумов сучасного стану психологічного поняття громадянськості особистості.

Мета дослідження: розкрити динаміку змісту психологічної структури громадянськості особистості у різних суспільно-історичних умовах кінця XIX – початку XX століть та на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська держава є вільною й невпинно нарощує атрибути своєї незалежності, одним з яких є національно-громадянське виховання. Однак так було не завжди. Враховуючи важливі функції історичного пізнання в суспільній ідеології, можна стверджувати, що психологічну структуру громадянськості потрібно осмислити в часовому просторі, проаналізувати її психологічну структуру і змістове наповнення на різних етапах розбудови Української держави, що й становить сутність рефлексивно-історичного підходу.

Рефлексія історичних витоків сучасного тлумачення психологічної структури громадянськості дозволяє не лише розкрити її ідейну архітектоніку, але й спрогнозувати її подальший розвиток, що видається важливим у визначенні інноваційних шляхів поступу української освіти.

Багатий матеріал для рефлексії (осмислення) трансформацій психологічної структури громадянськості представлений у науково-творчому доробку доктора педагогічних наук І. О. Кучинської. У ґрунтовних працях «Виховання громадянськості в Україні (друга половина XIX–XX ст.)», «Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка», «Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина XIX – 30-ті рр. XX століття)», «Становлення і розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XIX – 30-ті рр. XX століття)» та інших за допомогою застосованого комплексу історичного, аксіологічного соціологічного підходів простежено зміни у визначенні суспільно вагомих цінностей, на яких ґрунтувалось тлумачення громадянськості, а також виявлено умови інтеграції індивіда в суспільство з урахуванням психологічних механізмів розвитку особистості та формування соціальних цінностей впродовж другої половини XIX та на початку XX століть. Аргументуючи ретроспективний аналіз розвитку ідей громадянського виховання, дослідниця відзначає його прогностичне значення для сучасної виховної практики: «Адже, науковцям необхідно виявити, які виховні концепції минулого можуть бути використані за умови критичного переосмислення. Виявлення спадкоємності ідей та концептуальних положень, які стосуються розуміння суспільно-педагогічної думкою суттєвих сторін громадянського виховання, дає змогу визначити орієнтири його розвитку в сучасних умовах» [5, 191].

Розпочинаючи своє фундаментальне дослідження від другої половини XIX століття, І. О. Кучинська називає вирішальною причиною зростання інтересу до проблем громадянськості відміну кріпосного права, що спричинило певні демократичні процеси в імперській Росії [8, 7]. Щоб відродити давні і майже забуті традиції української громадянськості, діячі того часу активно звертаються до європейського досвіду (К. Ушинський, С. Русова). Підтвердженням цього, на думку І.О. Кучинської, є навчальні програми з пропедевтики, що спирались на праці відомих зарубіжних учених (Д. Селлі «Основи психології у застосуванні її до виховання», П. Анрі «Сучасний стан експериментальної педагогіки, її методи та завдання», Т. Рібо «Еволюція загальних ідей», Д. Сміт «Теорія моральних почуттів», Т. Прейєр «Душа дитини», У. Джеймс

«Психологія у бесідах з вчителем», Х. Кейр «Характер і моральне виховання», Р. Тома «Моральність і виховання»). Водночас, зарубіжний досвід сприймався досить критично, а підґрунтям відродження духовності в українській державі, на переконання М. Костомарова, має бути відчуття «власної історичної традиції», що стане для майбутніх поколінь моральною опорою й насагою для відстоювання своїх національних і громадянських інтересів [8, 23].

Важливим у науковій праці І. О. Кучинської є положення про те, що початковий варіант тлумачення громадянськості сформувався на межі XIX – XX століть. Її розуміли як інтегративну якість, вирізняючи в якості пріоритетної складової «*ставлення індивіда до політичного устрою, влади і закону*». Панував погляд на співвідношення держави і громадян, згідно з яким суспільство має забезпечити «продуктивну взаємодію між владою й громадянами, які беруть на себе частину обов'язків держави та не перебувають в опозиції щодо неї» [7, 17]. Похідними, хоча й важливими, складовими у структурі громадянськості, були визначені такі особистісні властивості, як любов до Батьківщини, гуманність, правдивість, працелюбність, відповідальність, дисциплінованість, естетичне почуття, міцна воля й характер [7, 12]. Однак основним критерієм громадянськості особистості вважалась законослухняність і лояльність до російської імперської держави. І. О. Кучинська підтверджує це положення тим, що значна увага у роботі з дітьми і молоддю приділялась формуванню у них правової свідомості. У 1900 – 1916 рр. однією із важливих навчальних дисциплін у гімназіях було законознавство, що не тільки давало ґрунтовну інформацію, але й виховувало повагу до держави, її устрою, існуючої у ній системи права [8, 44].

Відсутність самостійної української держави у кінці XIX – на початку XX століть ставила громадянське виховання на службу імперським інтересам, призводила до значного офіційного опору проявам будь-якої національної своєрідності й народності. Серед провідних українських учених (Б. Грінченко, М. Дмитрієв, М. Павловський, С. Русова, П. Смуток та інші) наростає розуміння необхідності включення національних складових до структури громадянськості. Адже кожен українець зазнавав суттєвих перешкод у реалізації своїх національно-культурних потреб, що викликало розбалансованість його внутрішніх переживань (на відміну із гармонійністю), двоїстість думок, позицій (на відміну із інтегрованістю), знервованість й невпевненість (на відміну із урівноваженістю). Фактично життя особистості проходило у стані хронічного стресу, підвищеної нервово-психічної напруги, що викликало емоційну нестабільність, тривожність, невпевненість у собі, різке невдоволення дійсністю, спричиняло звуження особистих перспектив, боротьбу емоційно-чуттєвих і раціонально-етичних компонентів психіки. Аналогічні психологічні процеси відбуваються у випадку переїзду дорослої особистості в іншу країну, або її проживання в умовах ворожої окупації, коли виникають злами особистісного простору, різко зростає його суперечливість й конфліктність, більшість національно-культурних потреб депривується. Особистість не має можливості поводитись природно, притримуватись звичного образу життя, а повинна постійно стримуватись, пристосовуватись до нових вимог (спілкуватись іншою мовою, відзначати інші свята, по-іншому харчуватись і одягатись тощо).

Зауважимо, що тогочасне тлумачення національного жодним чином не відривало особистість від цивілізації, а – навпаки – сприяло її залученню. Видатний український педагог С. Русова стверджувала: «Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а навпаки, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу, воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів» [10, 146].

Слід особливо підкреслити, що національно-культурна ідентичність є сутнісною потребою особистості. Це – «внутрішній, суб'єктивний стан особистості, в якому виражається її самоусвідомлення, як своєрідна стійкість, самоотожнення, переживання постійного Я, його збереження» (І. Д. Бех [1, 45]), а також – усвідомлення і переживання індивідом своєї приналежності до таких спільнот людей, як мала група, народ, держава, нація, людство загалом (С. Шевчук [13, 59]). Ідентичність виступає психологічним ядром особистості, оскільки охоплює провідні, визначальні для неї складові – аспекти її самосвідомості, ціннісно-смыслову та регулятивну сферу (Т. М. Яблонська [14]). Відтак можна з переконаністю відзначити, що саме відсутність національно-культурної складової у тлумаченні громадянськості на межі ХІХ – ХХ століть стала однією з причин наростання революційного руху в імперській Росії.

Таким чином, дослідження І. О. Кучинської психологічно переконливо розкриває процес наростання на початку ХХ століття незадоволеності українського суспільства внаслідок депривації широкого кола національно-культурних потреб особистості, неспроможності громадянського виховання до їх реалізації. Автор відзначає, що «відсутність на початку ХХ століття національного виховання в системі освіти України, за умов коли ігнорувались національно-культурні потреби народу, спричинила певну національно-виховну проблемну ситуацію, що позначилося на формуванні національних цінностей всупереч офіційній державній ідеології. Розвиток українського суспільства вимагав створення школи, яка б відповідала інтересам всього українського народу» [8, 70].

Вирішення посталих суспільних і особистісних суперечностей відбувається у наступний дуже короткий, але надзвичайно плідний, період Української національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.). Завдяки створенню УНР виникли сприятливі соціально-політичні умови для формування нового погляду на психологічну структуру громадянськості з включенням складових, що віддзеркалювали національно-культурну ідентичність вихованців і потребували поєднання громадянського виховання з національним. Національні та загальнолюдські цінності, національні потреби, ідеали й патріотичні почуття стали пріоритетними у структурі громадянськості. Свідченням цього є праці М. Грушевського, що відроджували національно-культурні цінності української виховної традиції («Історія української літератури», «Про українську мову і українську школу», «Український П'ємонт», «На порозі нової України», «Український національний характер», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Початки громадянства. Генетична соціологія» тощо) та особливого значення надавали вивченню українознавства, яке має складатись з історії й мови українського народу, покликаних прилучати громадян до культурних і побутових традицій, до народного мистецтва.

У науковому доробку І. О. Кучинської з проблем громадянського виховання значну увагу приділено педагогічній спадщині Івана Огієнка, в якій, на думку дослідниці, громадянськість співвіднесена з такими поняттями, як українець і духовна особистість [4]. Особливо значний вплив справила праця Івана Огієнка «Українська культура» (видана у 1918 р.). Це був лекційний курс, «читаний в українському народнім університеті», що обґрунтовував українське державотворення. Іван Огієнко аргументовано доводить, що державотвірна активність народу України спирається на міцний духовно-культурний фундамент, відповідає історичній логіці розвитку суспільства. Праця «Українська культура» має виразне мотиваційно-ціннісне спрямування, пробуджуючи не лише думку, але й серце читача. Мистецтво переконання І. Огієнка спирається на висвітлення широкої палітри фактів, аналіз різних точок зору і позицій, використання фрагментів зі значного масиву наукових і літературних джерел, наведення статистичних даних, історизм, використання ілюстрацій та контрастних порівнянь. З іншого боку, І. Огієнко висловлює своє емоційно тепле і захопливе ставлення культурними та історичними здобутками українського народу, віру у його спроможність захистити свою самобутність.

Відтак психологічна структура громадянськості у концепції Івана Огієнка є критерієм духовно розвиненої особистості й охоплює «кращі риси характеру українця: моральність, чуттєве ставлення до світу, високу емоційність, національну гідність, повагу, доброзичливість, честь, почуття обов'язку перед Батьківщиною, силу волі, шляхетність..., патріотизм, повага до споконвічних традицій свого народу» [4, 78].

Типова психологічна структура громадянськості у період УНР передбачала такі основні складові, як «патріотичні почуття (найважливіша складова емоційної культури особистості), що виявляється насамперед у любові до Батьківщини, готовності утвердити незалежність своєї молоді держави» [8, 77].

Відмітною рисою періоду УНР була висока активність народних мас, що стала наслідком зняття перешкод для особистісної самореалізації, вияву ініціативи громадян. У психолого-педагогічній науці цей процес виявився як вироблення нових (часто суперечливих) поглядів на її побудову і основні категорії, інтенсивний та плідний розвиток експериментування. Виникло багато нових наукових течій, концепцій, шкіл (рефлексологія, педологія, концепція естетизації особистості, індивідуалістична педагогіка, прагматична педагогіка), розквіт яких припав на 20-ті роки ХХ століття, а у 30-х роках піддався суворим репресіям з боку влади. Натомість період 1921 – 1933 рр. позначився як поступове згортання педагогічного експериментування, відбулась уніфікація розмаїття теоретичних підходів до тлумачення громадянськості. Єдине формулювання останньої було дозволено у тому варіанті, що схвалювала влада. Проходить нівелювання як національних, так і самодіяльних, творчих складників у структурі громадянськості особистості. З'являються нові запити комуністичної влади на такі якості громадян, як їх залежність, слухняність, вдячність, відданість радянській владі, здатність бути корисним, боротись за комуністичні ідеї. Підкреслюються соціальні якості, відмова від індивідуального на користь суспільному, здатність діяти в інтересах інших (чесність, взаємодопомога, працелюбність і повага до праці інших, правдивість, дисциплінованість, точне і швидке виконання доручень тощо) [7, 26]. Більшість, громада («со-

ціальне») починає домінувати над особистістю, індивідуальністю – і це той місток, через який влада непомітно трансформує національно спрямовані ідеали громадянськості на комуністичні. Подібно до того, як у період УНР у структурі громадянськості місце імперсько-патріотичного та законслухняності займає національне та індивідуально-самодіяльне, так у 20–30 рр. останнє поступається інтернаціонально-патріотичному і соціальному. Чому цей перехід був поступовим і непомітним? Саме такий спосіб забезпечував маніпулювання громадськістю, яка підтримала Жовтневу революцію в надії на втілення своїх національних інтересів і прагнень. Однак більшість громадян помилилась у намірах комуністичної влади, справжніми пріоритетами якої були уніфікація і підкорення особистості, себто повернення до імперських цінностей.

Слід віддати належне трьом рокам Української національно-демократичної революції, завдяки яким, за твердженням І.О. Кучинської, в Україні було створено власну систему освіти на засадах професіоналізації та соціального захисту дитинства; відбулась розбудова національного змісту навчання і виховання (викладання рідною мовою, як українською, так мовами національних меншин) [6, 334]. Важливо, що національне у структурі громадянськості набуло теоретичного обґрунтування та практичного втілення не як синонім українського, а як органічна складова самоідентифікації особистості.

Відтак, можна переконливо засвідчити, що здобутки УНР у 1917 – 1920 роках заклали підвалини сучасного варіанту тлумачення психологічної структури громадянськості.

Цінним у працях І.О. Кучинської є простеження зв'язку історичних варіантів тлумачення громадянськості із сучасними. Цьому присвячено окремий підрозділ монографії «Актуалізація досвіду виховання громадянськості дітей та молоді у проекції на сучасні завдання громадянського виховання» [8, 122–142]. Сучасним пріоритетом громадянськості визначено патріотичні ціннісні орієнтири, служіння Україні, активність у державотворенні, обізнаність із атрибутами українського народу (українознавство).

Компоненти правосвідомості спрямовані на відповідальне виконання норм закону, на розуміння своїх соціальних прав і свобод.

Значно розширено складові, що відображають самодіяльність, самовизначення, самотворення і самоздійснення громадян у гармонії із соціальними інтересами (активна життєва позиція та здоровий спосіб життя; життєва компетентність, громадянське самоусвідомлення; самоврядування тощо).

Блок соціальних якостей передбачає відповідальність, нові колективні стосунки, партнерство, гуманізм, толерантність тощо.

Формування поглядів на психологічну структуру громадянськості особистості бере початок від другої половини ХІХ і триває по теперішній час. Зміни у психологічній структурі громадянськості являють собою динамічне співвідношення між трьома блоками якостей особистості, кожен з яких представлений парою тісно пов'язаних полярих складників, які функціонують подібно до сполучених посудин, а саме:

1. Цінності: національні – наднаціональні (імперсько-патріотичне, інтернаціонально-патріотичне).

2. Можливості громадянина у громаді: самодіяльність (індивідуальне) – підпорядкованість (масове, соціальне).

3. Можливості громадянина у державі: законслухняність, відданість – державотворчість.

Основні блоки якостей, з яких утворена психологічна структура громадянськості, становлять інваріант, що виник на межі ХІХ–ХХ століть. Натомість поєднання складових у структурі громадянськості змінювалось, утворюючи на різних історичних етапах своєрідні ієрархічні побудови (варіанти).

Перший варіант психологічної структури громадянськості (межа ХІХ і ХХ століть) містить такі складники: імперсько-патріотичні цінності, активність у громаді, переживання обмежень самодіяльності з боку держави, законслухність.

Другий варіант (період УНР, 1917 – 1920 роки) передбачає національні цінності, активність у громаді і у державі, широку самодіяльність особистості.

Для третього варіанту (20–30 роки ХХ століття) властиві інтернаціонально-патріотичні цінності, обмеження громадою індивідуальної самодіяльності (перевага соціального над особистістю), відданість державі (владі).

Сучасний варіант (початок ХХІ століття) являє собою гармонізовані співвідношення складових, а саме: поєднання національних і загальнолюдських цінностей, активність у громаді і у державі, почуття захищеності свобод і прав державою.

Висновки і перспективи. Отже, психологічна структура громадянськості зазнала досить тривалого історичного розвитку, упродовж якого виявлялись внутрішні суперечності між її складниками та із іншими особистісними утвореннями, що слугувало мотивом до її вдосконалення шляхом соціально-політичних перетворень. Історичний досвід вдосконалення психологічної структури громадянськості особистості забезпечив кращу збалансованість і гармонізованість її складників на сучасному етапі. Перспективою дослідження є психодіагностика актуального стану сформованості громадянськості у сучасних студентів закладів вищої освіти України за визначеними критеріями її структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2013. № 4 (81). С. 42–49.

2. Боришевський М. Й. Розвиток громадянської спрямованості особистості [Текст]: моногр. Київ: «Педагогічна думка», 2007. 186 с.

3. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ – ХХ ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2009. 196 с.

4. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА». 2002. 104с.

5. Кучинська І. О. Громадянське виховання дітей і молоді у аспекті трансформаційної інтерпретації виховної діяльності 20–30-х рр. ХХ століття. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2014. Вип. 4. С. 190–196.

6. Кучинська І. О. Особливості громадянського формування молоді у контексті трансформації виховної діяльності в 1920 – 30-х рр. ХХ століття. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 333–342.

7. Кучинська І. О. Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина XIX – 30-ті рр. XX століття). Автореферат дис. ... доктора педагогічних наук. 13.00.07 – теорія і методика виховання. Інститут проблем виховання НАПН України. Київ. 2012. 39 с.
8. Кучинська І. О. Становлення і розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XIX – 30-ті рр. XX століття): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2017. 292 с.
9. Ніжнік А. Громадянськість та автономія особистості. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 113–118.
10. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. Є. І. Коваленко. Київ: Либідь, 1997. 320 с.
11. Синельников Р. Ю. Особливості взаємовідносин громадянина і держави як чинник становлення громадянської ідентичності. *Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 3 (17). С. 72–82.
12. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості. Одеса: Вид-ць М.П. Черкасов, 2004. 331 с.
13. Шевчук С. Національно-культурна ідентичність у глобалізованому світі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2017. Вип. 18. С. 58–60.
14. Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: [монографія]. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. 444 с.